

B İ B L İ Y O G R A F Y A

DEVEREUX, ROBERT, *The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1963, 310 sahife.

Yazar, şimdye kadar Osmanlı *Kanun-i Esasî*'si ve ilk *Meclis-i Mebusan* hakkında Türkiye'de ve dışarda esaslı bir tetkik yapılmamış olduğunu söylerken temamlı haktır. Elimizdeki eser, bu boşluğu doldurmak için yapılmış ilk ciddi denemedir ve hemen eklemek gerektir ki, bu konuda güvenle baş vurulacak ilk eserdir.

Yazarın gerek Türkiye'de gerek dışarda bu konu üzerinde yazanlar karşısında şu üstünlüğü vardır ki, hem Türkçe yayınları ve kaynakları hem de Avrupa kaynaklarını karşılaştırmalı olarak kullanmıştır. Kendisi yayınlanmamış arşiv materyali olarak Amerika Birleşik devletleri arşivinde 1874-1879 yılları arasındaki konsolosluk ve 1876-78 yıllarına ait elçilik evrakını incelemiştir. Bu arşivin diğer Batı arşivleri gibi Türkiye hakkında önemli bir kaynak olduğunu bu incelemeler göstermektedir.

Bu devir üzerinde tetkiklerin o kadar sudan olmasının bir sebebi, ilk meşrutiyetin ve sonuçlarının genel olarak küçümsenmesidir. İlk Meşrutiyetin ancak bir kaç hafta sürdüğü, Meclis'in hiç bir iş yapmadığı ciddi görünen eserlerde dahi tekrarlanadurmuştur. Elimizdeki eser, bu konuda bilgisizliğimizin derinliğini gösterdiği için de önemlidir.

Yazar ufak bir girişten (s. 21-33) sonra eseri temamlı *Kanun-i Esasî* ve ilk *Meclis-i Mebusan*'a tahsis etmiştir. Birinci bölümde *Kanun-i Esasî*'nin hazırlanması incelendikten (s. 34-59), tahlili yapıldıktan (60-91) sonra ikinci bölümde *Meclis-i Mebusan*'ın açılışı, seçimler ve mebuslar, Meclis'in iç tüzüğü, faaliyeti inceleniyor (s. 101-216) ve IX. kısımda *Meclis-i Âyân* kısaca ele alınıyor ve eser mutlakiyete dönüşle bitiyor. Esere, *Kanuni Esasî*'yi hazırlayan komisyon, mebuslar listesi, âyân, 1877'de Osmanlı İmparatorluğunda sancaklar hakkında beş liste ile bir terimler cetveli eklenmiştir. Konu üzerinde Türkçe ve Batı dillerindeki kaynakları ve yayınları gösteren etraflı bir bibliyografya da verilmiştir.

Yazara göre Abdülhamid'i böyle bir rejimi kabul etmeye zorlayan esas sebep, imparatorluğun içinde bulunduğu dış şartlardır. *Kanun-i Esasî* komisyonunun reisi meselesini (Servet Paşa mı, Midhat Paşa mı?) tartışarak Midhat'ın başkan olduğunu kesin olarak gösteriyor (s.47). Midhat Paşa'nın yaptığı taslak, görüşmelere esas olmuştur. *Kanun-i Esasî* hazırlanırken İstanbul'da muhafazakâr ulemâ'nın çıkardığı patırtı, Muhyiddin Efendi ve arkadaşlarının tevki fi belli başlı Türkçe yayınlara (Kuntay ile *Üss-i İnkilâp* ve *Mirât-i Hakikat*) göre anlatılmış, bâzi teferruat noktaları Ubicini'nin Osmanlı *Kanun-i Esasî*'si üzerindeki kitabı ve bâzi yabancı dildeki gazetelerin verdiği bilgilerle aydınlatılmıştır. Bu bahiste Sultanın kendi otoritesini korumak için direnişleri uzun uzadıya tartışılmıştır. Midhat'ın basın hürriyeti üzerindeki ısrarı belirtilmiştir. Kabine 6 Aralık 1876'da hazırlanan taslağı tasvip etmişti. Abdülhamid bunu ayrı bir komiteye tetkik ettirdi. Cevdet Paşa ve başkalarının meşrutiyetin ilânına karşı oldukları hususunda Ali Haydar Midhat'ın yazdıkları aynen kabul edilmiş, onların görüş tarzı gereği gibi incelenmemiştir.

Osmanlı Anayasası, devletin esas yapısını değiştirecek bir mahiyet taşıyordu ve bu sonuçtan da Midhat ve arkadaşları sorumlu değildi (60). Bununla beraber bu Anayasa hakikî bir parlamento rejimi için bir esas olabilirdi. Ancak Sultan samimî değildi. Abdülhamid bu rejime başlangıçta sırf saltanata erişmek için râzı görünmüştü (61). Başka bir noksan da şudur: Bu rejimi yürür hale sokmak için gerçekten liberal bir ruhla bir çok tamamlayıcı kanunlar çıkarmak gerekti. Anayasa, Sultan'ın mutlak haklarını tasdik etmekte ve verâset usulünü tâyin etmekte idi. 7. madde Sultanın haklarını sınırlayan maddedir. Fakat yetkilerin sayılmasının sınırlayıcı karakteri açıkça bildirilmemiştir. Anayasa hükümet kudretini tamamen sultanın eline bırakmakta idi (64-65). Sultanın parlamento dışında fermanları ile kanun kuvvetinde emirler çıkarmasını önleyecek açık bir madde yoktu. Diğer taraftan Meclis yalnız hükümet tarafından sunulan teklifleri kanunlaştırabilirdi. Hükümet ise tamamen Sultana tâbi idi. Bu maddeler Sultanı devlet içinde yine hâkim mevkiye bırakıyordu. Sultana devlet için tehlikeli gördüğü bir kimseyi sürgüne göndermek yetkisini veren madde ise, ona keyfî hareket imkânını veren bir madde idi. Bu maddenin bizzat Midhat'a karşı nasıl kullanıldığı ise malumdur. Yazar bu şekilde nâzırların, parlamento'ya ait yetkilerin, kaza kuvvetinin ayrı ayrı tahlilini yapmakta, ferd hakları vilâyet idaresi üzerinde Anayasa'daki maddeleri incelemekte, özetle Anayasa hukuku bakımından *Kanun-i Esasî*'yi değerlendirmektedir. Bu bakımdan Türk hukukçularının yorumları dikkate alınmamıştır.

Yazar, bundan sonra yeni rejimin nasıl işlemeğe başladığını tarihî bir çerçevede ele almaktadır. Anayasa'nın ilânının memlekette nasıl karşılandığına dair satırları Türk kaynaklarına ve bilhassa o zaman İstanbul'da bulunan Paul Fesch, İngiliz Konsolos vekili, Edirne'deki İngiliz konsolosu, Selânik'teki Amerikan konsolosunun izlenimlerine göre anlatılmıştır. İstanbul'da ve imparatorlukta, Kanun-i Esasî büyük bir coşkunlukla karşılanmıştır. Bir kısım Müslüman Türkler arasında Hıristiyanlara tanıdığı garantiler ve hukuk eşitliği dolayısıyla kaygı ve güvensizlik uyandırmış ise de (s. 84-85), halk umumiyetle atılan adımın memlekete barış ve huzur getireceğini ümit ederek büyük sevinç göstermiştir. Kamu-oyu Rusya ile barışçı bir anlaşmaya varıldığını sanmış, sonra bunda aldandığını görmüştür. Dışarıda uyandırdığı tepki ise, hiç de Babiâli'nin beklediği gibi elverişli olmamıştır. Burada yazar, İngiliz gazetelerindeki yayınların ve Rus tepkisinin menfî olduğunu belirtmekte, Anayasa ilânile Türklerin Avrupa kamu-oyunu kandırmağa çalıştıkları kanaatinin uyandığını tesbit etmektedir. Bu vesikayı samimî olarak ele alanlar da Sultanı halife olarak ilân eden ve devletin İslâm karakteri üzerinde duran bu Anayasa'yı yeter görmekte idiler. Bâzı tenkitçiler de Müslüman çoğunluğun Hıristiyanlar üzerinde hâkimiyetini tasdik ettiği için bu Anayasa'yı kınamakta idiler. Yorumlarında objektif olmağa çalışan ve Türk düşmanı temayülleri daima gözönünde tutan yazar başka birçok yerlerde olduğu gibi burada da hakseverliğini göstermekte ve sormaktadır: Hıristiyan Avrupa bu Müslüman çoğunluğun Hıristiyan azınlık tarafından idaresini istemekle bizzat kendi taassubunu açığa vurmuyor mu? (s. 91).

Osmanlı hükümetinin *Kanun-i Esasî*'yi ilân ile beklediği diplomatik sonuçlar ayrıca ele alınmaktadır. Prof. B. S. Baykal'ın Osmanlı arşivlerine göre yaptığı yayınlar, bu meselelerde bu arşivlerin ehemmiyetini açıkça göstermektedir. Yazarın

şüphesiz bu arşivleri kullanmak imkânından mahrum olması en büyük noksanı teşkil eder (Yazar, Prof. Baykal'ın bütün yayınlarını görmüştür).

Midhat'ın sürgüne gönderilmesi hâdisesi uzun uzadıya tartışılmaktadır (s. 101-108). Meclis'in açılışı yerli ve yabancı kaynaklara göre tasvir edildikten sonra seçimler incelenmektedir. O zaman bir seçim kanunu yoktu, Meclis'in de bir an önce toplanması zaruri idi. Bir geçici seçim nizamnâmesi hazırlandı. Buna göre mebusların seçimi doğrudan doğruya halk tarafından değil, vilâyet meclisleri tarafından yapıldı. *Nizamnâme*'ye göre bu meclisler halk tarafından seçilmiş olduklarından onların seçimi halk seçimi ile aynı kıymeti taşıyacaktı. Vilâyet, sancak ve kaza merkezlerindeki meclislerin üyeleri, gösterilen Müslüman ve gayr-ı Müslim adedi kadar ismi oy puslalarına yazacaklar, oylar bir zarf içinde möhürlü olarak Valiye gönderilecek, orada vali ile mahallin ileri gelenleri, ulemâ ve gayrı Müslim cemaat reislerinden kurulmuş on beş kişilik bir komite huzurunda reyler sayılarak kazananlar komite tarafından ilân olunacaktı. Sonra bu oylar kontrol edilmek üzere İstanbul'a *Şurâ-yi Devlet*'e gönderilecekti.

Seçimler De Mouy'in izlenimine göre halkın tam kayıtsızlığı içinde geçmiştir. Zira bu seçime, bir işe yaramadığı çoktan denenmiş olan mahallî idare meclisi seçimlerinden biri gözile bakıldı. Bununla beraber seçim tam bir düzen ve dürüstlikle yapıldı. Yazar genel olarak valinin emrinde olan vilâyet meclisleri üyelerinin serbest bir seçim yapamayacakları belli olduğunu belirttikten ve buna dair bâzi misaller verdikten sonra ilâve ediyor: "Midhat Paşa parlamentosunun en dikkate değer bir tarafı seçimlerde izlenen usûle rağmen bu mebûsların halkı gerçekten temsil eder mebuslar olarak ortaya çıkmalarıdır." İstanbul'da vilâyet meclisi olmadığından özel bir seçim usûlü izlendi. Şehir ve mülhakatı yirmi seçim dairesine ayrıldı. Seçim niteliğini haiz olanlar gizli oyla bölgelerinde bir Müslüman bir gayr-ı Müslim iki *müntehib* seçtiler (25 yaşından yukarı her vergi mükellefi erkek oy sahibi idi). Toplanan kırk *müntehib* gizli oyla beş Müslüman 5 gayrı Müslim mebus seçtiler. Seçim usûlündeki iptidailikle beraber vilâyetlere göre temsilde de eşitlik ve düzen yoktu (yazarın yaptığı bir listeye göre Adana'da 204, 372 kişiye üç mebus isabet ettiği halde Yanya'da 187.513 kişi için altı mebus seçilmiştir).

Mebûsların çoğunun hükûmet memuru olduğu iddia edilirken bunların vilâyet meclisleri üyeleri oldukları kaydedilmektedir (s. 147). Halbuki vilâyet meclislerindeki üyelerin bir kısmı halk tarafından seçilen kimselerdi. Bu nokta göz önünde tutulursa ilk Osmanlı *Meclis-i Mebusanı*'nın neden imparatorluğu hakkile temsil ettiği (s. 147), neden mebusların hükûmete tâbi görünmedikleri, ve onu serbestce tenkitte bulunabildikleri daha iyi anlaşılır. Mebusların listesi gözden geçirilirse (bak. Appendix B, C, s. 260-275), vilâyet meclisi üyelerinin ve ulemânın büyük bir yekûn tuttuğu görülür (bir çoklarının içtimaî durumu tesbit olunamamıştır). Bunları memur saymak doğru değildir. Bu meclis üyeleri çoğunlukla vilâyetlerde *âyân* veya *vücûh-i ahâlî* yahut *mu'teberân* adı altında gösterilen sınıf arasından çıkmakta idiler. Bu sınıfın merkezî idare ve memurlar karşısında eskidenberi halkın koruyucusu olarak ortaya çıktıkları bir tarihî gerçektir (bak. benim "Traditional Society in Turkey" in *Political Modernization of Japan and Turkey*, ed. E. Ward-D.A. Rustow, Princeton 1964, s. 42-62). Diğer taraftan bu sınıf mümessilleri, Tanzimat'tanberi idare meclis-

lerinde kendilerini hükümet karşısında serbest konuşmağa alıştırmış, meclis görüşme usûllerini öğrenmiş, bir parlamento hayatına hazırlanmış bulunuyorlardı. Bu sebeple Osmanlı *Meclis-i Mebusan*'ı açıldığı zaman vilâyetlerden gelen mebuslar, Avrupalı gözlemcilerin hayretini uyandıracak bir tenkit cesareti ve müzakere usûllerinde olgunluk göstermişlerdir. Bu nokta, yazarın gözünden kaçmıştır.

Mebusların Meclis'te hükümete karşı bağımsız tutumu, tenkitleri, hükümeti Meclis kontrolü altına almak hususunda bir grupun çabaları, ilk Osmanlı Parlamentosunun ciddî ve olgun mahiyetini ortaya koyarak Avrupa'yı şaşırttı. Batıda Müslümanların böyle bir toplantıda siyasî tartışma yapma kabiliyetinden yoksun olduklarından, hattâ Türkçenin yetersizliğinden bile dem vurulmuştu. Yabancı gazetelerde çıkan yazılarda Osmanlı Parlamentosu'nun başarısından hayretle bahsolunuyor, batı parlamentolarile mukayeseler yapılıyordu. İngiliz elçisi şunları yazmakta idi : "I never saw a debate carried on with more propriety and order. . . Their speeches were short and on the point. . . No public assembly of the kind in Europe could perhaps show a more respectable, intelligent and dignified body of men than the present Turkish Parliament. . . That the Turkish Deputies have shown remarkable independence and boldness in their discussion, have denounced misgovernment, and demanded the redress of griveances, is now generally admitted." *The Times* gazetesi *Meclis*'in bu durumunu "a most remarkable phenomenon" olarak vasıflandırdı.

Yazar, son fasıllarında *Meclis*'in iç teşkilâtını ve işleyişini ayrıntılı bir şekilde incelemekte (s. 154-185), birinci ve ikinci oturumlarında ele aldığı meseleleri çıkardığı kanunları ayrı bir bahiste tahlil etmektedir. Başlıca H. T. Us'un yayınlamış olduğu *Zabıt Cerîdesi*'ne göre yapılan bu tahlilde yabancı basının yorumları mukayeseli bir şekilde kullanılmaktadır. Meclis, diğer başarıları arasında Müslüman ve gayri-Müslimlerin bir arada ahenkle çalışabileceğini de ispat etti. Ulemâ bile gayri Müslim arkadaşlarına tam bir eşitlikle muamele ediyorlardı (s. 225-26). Sonuç olarak Midhat Paşa'nın eseri olan ilk Osmanlı *Meclis-i Mebusan*'ı yazara göre kendisinden beklenenleri tamamilere yerine getirebilecek kabiliyette bir kuruluş olduğunu göstermiştir.

Mr. Devereux'nün bu araştırması şüphesiz ilk ciddî adımdır. Osmanlı Hariciye arşivinde ve Başvekâlet Arşiv Um. Md.'deki koleksiyonlarda mevcut muazzam materyal bu eserde kullanılmadığı gibi, Osmanlı tarihinin bu devrini tümile yakından tanımayan yazarın bâzı yorumları da yeniden incelemeyi gerektirir. Bununla beraber yazarın kendi şartları içinde cidden büyük çaba gösterdiğini, konuyu objektif bir şekilde incelemeye çalıştığını ve bu eseri ile Türk tarihinin önemli bir devrini aydınlatan derli toplu ilk eseri verdiğini söylemek bir borçtur.

Prof. Dr. HALİL İNALCIK